2025/4 (20. vol.) ERUDITIO – EDUCATIO
3-22 Tanulmányok / Studies

Brunszvik Teréz és a nőnevelés

Kéri Katalin

Teréz Brunszvik and women's education
Abstract
Countess Teréz Brunszvik was born 250 years ago in 1775 in Pozsony (now Bratislava). Her figure and life's work are well known both in Hungary and internationally: sources mention her primarily as an enthusiastic and successful kindergarten organizer, the founder of the very first kindergarten in Hungary, which opened in 1828. Although she left behind few theoretical pedagogical writings, her educational ideas can be reconstructed on the basis of her memoirs, diaries, travel notes, notes, documents, and letters. This study focuses on Brunszvik's efforts, ideas, and achievements in the field of women's education during the Reform Era, placing them in a broader context of women's history. The aim of the research is to provide a more accurate overview of the contribution of Countess Brunszvik's life's work to women's education. The source material for the study is provided by Teréz Brunszvik's own writings: emphasis and analysis are given to her draft plan for the establishment of women's education institutions, presented in the 1844 issue of Világ, which differed from András Fáy's plan published in 1841, as well as her article entitled Nőképzés és nőnevelés (Women's Education and Upbringing), published in 1928 issue of Kisdednevelés, in which she also called for ensuring full educational equality for women and developing forms of education for them that were equivalent to those for men.
Keywords: Teréz Brunszvik; female education; history of education; 19th century; teacher training
Subject-Affiliation in New CEEOL: Social Sciences – Education – History of Education
DOI: 10.36007/eruedu.2025.4.003-022

Bevezetés

250 éve, 1775-ben született Pozsonyban Brunszvik Teréz grófnő, akinek az alakja és életműve magyar és nemzetközi szinten is jól ismert: nevét elsősorban lelkes és eredményes óvodaszervezőként, a legelső, 1828-ban megnyílott magyarországi óvoda létrehozójaként említik a források. Noha kevés elméleti jellegű pedagógiai írást hagyott hátra, nevelési elképzeléseit emlékiratai, naplói, utazási feljegyzései, jegyzetei, iratai, illetve levelei alapján jórészt lehet rekonstruálni. A neveléstörténet szempontjából írásaihoz kapcsolódóan fontosak azok a gyakorlati tettek is, amelyeket az óvodaügy és a leánynevelés kapcsán véghezvitt. Ez a tanulmány nem az óvodatörténettel, hanem a nőneveléssel kapcsolatos reformkori törekvéseit, elképzeléseit és eredményeit állítja fókuszba, szélesebb nőtörténeti kontextusba helyez-

Copyright © ERUDITIO – EDUCATIO

ve azokat. A kutatás célja annak a pontosabb áttekintése, hogy mi is volt Brunszvik grófnő életművének a nőneveléssel kapcsolatos hozadéka. Bemutatásra kerülnek neveltetésének azok a mozzanatai, valamint olvasmányélményei, amelyek felkeltették és formálták érdeklődését a nők helyzete és a lánynevelés kérdései iránt. A kutatás forrásalapját Brunszvik Teréz saját írásai adják: kiemelésre és elemzésre kerül a nőnevelőképzők felállításáról készített, eredetileg a Világ című lap egyik 1844-es lapszámában bemutatott felhívása és tervezete, amely eltért Fáy András 1841-ben publikált tervétől, valamint az, a Kisdednevelés 1928-as számában közölt Nőképzés és nőnevelés című írása, melyben szintén a nők teljes művelődési egyenjogúságának biztosítását, számukra a férfiakéval megegyező képzési formák kimunkálását kívánta. Brunszvik Teréz nőnevelési gondolatai nélkül nem értelmezhető szellemi gyermekének, Teleki Blankának és a magyar nőképzés más jeles képviselőinek, például Leövey Klárának, Veres Pálnénak az életműve sem, így a gondolataival saját korát megelőző grófnőnek kiemelt helye van a nőtörténeti kánonban is.

Szakirodalmi és forrástani áttekintés

Brunszvik Teréz munkásságának, elméleti és gyakorlati tevékenységének, ezek magyar és európai térben való értelmezésének a témájával mostanra tetemes mennyiségű, elsődleges forrásokon alapuló tudományos mű foglalkozik. A kutatástörténeti előzmények áttekintését több szerző is elvégezte már, így készült a vele és munkásságával kapcsolatos, tudományos igényű írásokról bibliográfia (Horánszky 1961), historiográfiai összegzés (Hornyák 1996), és igen egyedi közelítéssel elkészült Somogyvári Lajos kutatástörténeti elemzése a Brunszvik biográfiájával kapcsolatos narratívumokról (2009).

Az alábbiakban, a teljesség igénye nélkül, rövid bemutatást teszünk a Brunszvik Terézről mostanáig keletkezett főbb szakirodalmakról. Nem sokkal a halála után, 1861 novemberében a Kisdedóvókat Terjesztő Egyesület vezetősége határozatot hozott arról, hogy emlékbeszédet kell tartani az életéről. A beszédet elkészítő személy, Kacskovics Lajos (1806–1891) éppúgy, mint az egyesület más tagjai, korábban személyesen is jól ismerték a grófnőt, így életrajza összeállításában saját ismereteire és tapasztalataira, valamint más pályatársak (például Teleki Blanka, Leövey Klára, Irányi Dániel) emlékeire támaszkodott. A beszéd végül 1865. május 18-án hangzott el egy ünnepségen, a Nemzeti Múzeum nagytermében, és szövege két, egymást követő lapszámban megjelent a Pesti Napló című újságban (Kacskovics 1865, 2–3). 1868-ban ugyanez a 15 oldalas beszéd egy Rapos József által szerkesztett, Pesten kiadott biográfiai kötetben is szerepelt. Ez a könyv Brunswick Teréz grófhölgynek a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve; vagyis a köz-alapnevelés-ügy multja és jelene hazánkban címmel került ki a nyomdából. A 19. század utolsó negyedszázadában és a századfordulón számos további, hosszabb-rövidebb újságcikk került nyomtatásba a Brunszvik Teréz életútjáról, többek között Szász Károly, Karacs Teréz, Sebestyén Lajos, Binder Laura, Vay Sarolta, Gyertyánffy István, Péterfy Sándor tollából (ezek adatait l. Horánszky 1961, 332).

1907-ben a Magyar Pedagógiai Társaság – a neves magyar pedagógiai gondolkodó, neveléstörténész, Finánczy Ernő (1860–1935) javaslatára – pályázatot írt ki egy tudományos igényű Brunszvik-életrajz elkészítésére (Hornyák 1996). 1909-ben a felhívást újra megismételték, pályamű azonban nem született, aminek az volt a legfőbb oka, hogy nem voltak hozzáférhetők a grófnő saját iratai. A nagy áttörést a Budapesti Egyetemi Könyvtár tudós munkatársaként dolgozó Czeke Marianne (1873–1942) kutatómunkája hozta el. Ő, akit a mai napig Brunszvik Teréz életével kapcsolatosan az egyik legkiemelkedőbb, úttörő jelentőségű kutatóként lehet említeni, 1926-ban elutazott Erdélybe és betekintést nyert a De Gerando Attila özvegye, Teleki Irén által gondozott hagyatékba, aki engedélyt adott a naplók kiadására, a gazdasági válság miatt azonban az első kötet megjelenése 1938-ra tolódott. Czeke eredetileg négykötetesre tervezte Teréz naplóinak a kiadását, ezek közül azonban mindmáig csak ez az első rész jelent meg. Ebben a könyvben Czeke Marianne bemutatta Brunszvik Teréz élettörténetét is, annak 39 éves koráig. Ez a biográfia párját ritkítóan aprólékos és érdekes, megismerhető belőle nem csupán a grófnő gyermek- és fiatal felnőtt kora, hanem a család és a korabeli magyar társadalom históriája is. A könyvtárosnő az 1920-as években több, Brunszvik Teréz életéhez kapcsolódó művet is jegyzett, például a (Hrabovszky Józsefné) Révész Margittal (1885–1956) írt Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza című munkát 1926-ban, mely tartalmazta a grófnő Félszázad életemből című memoárját is.

A 20. század elején más hazai szerzők is hozzájárultak a páratlanul gazdag életmű árnyaltabb feltárásához. 1928-ban számos megemlékezést tartottak országszerte a legelső, általa száz évvel korábban alapított óvodájára és személyére emlékezve, és szép számmal születtek publikációk is ehhez a kerek évfordulóhoz kapcsolódóan. Ebben a centenáriumi emlékévben közölte a Kisdednevelés című lap Czeke Marianne bevezető gondolataival Brunszvik három, a nőneveléshez szorosan kapcsolódó, saját szövegének magyar fordítását: Három magyar asszony levélváltása (1821); Nőképzés és nőnevelés (1836) – Petrich Béla fordításában; Nevelőnőképző-intézet szegényebb sorsú nemesek jelesb tehetségű leányai számára, ez utóbbi az, ami eredetileg 1844-ben jelent meg a Világ című újságban.

A II. világháború utáni négy évtizedben Magyarországon jelentősen fellendült a Brunszvik-kutatás. Több tanulmány és forráskiadvány is megjelent ebben a korszakban: 1961-ben, Brunszvik halálának centenáriumán például napvilágot látott egy gyűjteményes kötet, melyben Orosz Lajos a nőnevelés vonatkozásában állított neki emléket (Vág – Orosz – Zibolen 1962). A későbbi évtizedekben ugyancsak több, óvoda- és iskolatörténeti tanulmányban is megemlékeztek a magyarországi kutatók Brunszvik Terézről, nőnevelési törekvéseiről a Szakoktatás hasábjain Győrivánvi Sándor készített egy kisebb lélegzetű írást (1995, 22–23). A 20–21. század fordulóján kétségkívül a 2024-ben elhunyt, Üvegesné dr. Hornyák Mária történész, könyvtárosnő említhető a leginkább elmélyült, elkötelezett Brunszvik-kutatóként: ő alapos kutatásaival nagyban hozzájárult az egész Brunszvik család történetének és magyarországi tevékenységének a feltárásához, Teréz naplóinak és levelezésének további feltárásához és értelmezéséhez, a Brunszvik-kutatás történetének és helyzetének leírásához, összességében a grófnő emlékének méltó és értő ápolásához. Brunszvik Teréz biográfiáját évezredünkben több hazai neveléstörténész is

bemutatta, közülük Pukánszky Béla 2022-ben angol nyelvű, e tanulmány szerzője pedig francia nyelvű tanulmányt közölt a jelentős pedagógiai életműről (Kéri 2008). Pukánszky Béla nevéhez kapcsolódik az is, hogy Brunszvik nevelőnőképzésről írott terveit összevetette Fáy András korabeli elképzeléseivel (Pukánszky 2006).

A tanulmány alapját adó kutatás elsődleges forrásbázisát elsősorban Brunszvik Teréz fentebb már említett, saját írásai jelentik, kiemelten is a Kisdednevelés 1928-as számában Czeke Marianne bevezetésével és válogatásában a grófnő nőnevelésről közölt szövegei, illetve naplójának részletei. Ahhoz, hogy az általa megfogalmazott gondolatokat szélesebb társadalom- és nőtörténeti keretben tudjuk értelmezni, a nőnevelésről, nevelőnőképzésről, a női szerepeiről írott más, reformkori primer forrásokat is felhasználtunk. A kutatás módszertana a történeti forráselemzés volt, a szinkrón és diakrón szemléleti mód együttes érvényre juttatásával.

Brunszvik Teréz és kora

Gondolatok és művek a női művelődésről és lánynevelésről a 18–19. század fordulóján Magyarországon

Ahhoz, hogy kontextusba helyezve, saját kora időmetszetében tudjuk értékelni Brunszvik Teréz lánynevelési és nevelőnőképzésről ránk maradt gondolatait, érdemes azokat más, hasonló témában született forrásokkal összevetve vizsgálni. A nők művelődéshez való jogának a megfogalmazására Magyarországon – hasonlóan a nyugati világ más államaihoz – már a 19. század előtti időszakból is hozhatunk példákat, ezek közül itt csak néhányat említünk, a teljesség igénye nélkül (Részletesen l. Kéri 2018).

Orczy Lőrinc már 1760-ban papírra vetette A' magyar szépekhezz című versét, melyben azt írta, hogy a férfiakat olyan mértékben befolyásolják az asszonyok, hogy tulajdonképpen a világ minden dolga alapvetően a nőkön múlik. Kiemelte a nők anyai és háziasszonyi feladatainak fontosságát, a vallásos, erényes életvitel – példaadás szempontjából is fontos – jelentőségét. Kazinczy Ferenc Pályám emlékezete című munkája első részében a kisgyermekkorára (vagyis a 18. század utolsó éveire) visszaemlékezve a saját nagyanyját, Bossányi Ferencnét állította ideális feleségként olvasói elé: „Hitvese Kóji Komáromy Juliána (leánya György, békési viceispánnak és Rhédey Juliánának, Ótományból, Biharban), tiszteletes mint nő, anya, háziasszony, atyafi, szomszéd. Leánya férjének, nem szolgálója, de nem is úrtársa. […] Olvasni tudott, nem írni is; s udvara, konyhája, csuprokkal és serpenyőkkel gazdagon megtömött kamarája volt az a világ, melyben sürgött, forgott." (Kazinczy 1979, 213) Az író ideálja tehát a családjának élő, férjét tisztelő, dolgos asszony volt. Több szerző fogalmazott meg kritikát is saját kora nőiről, Baróti Szabó Dávid 1786-ban megjelent Eggynémelly kisasszonyról című költeménye például negatív képet vázolt arról, hogy sok kisasszony mennyire lusta, kényeskedő, a nyugati divatot majmoló a környezetében. Több olyan külföldi munka is ismert volt (magyar vagy német nyelven), amelyek Halifax (1633–1695), Darrel (1651–1721),

Andreas Meyer, Joachim Campe (1746–1818) vagy más szerzők (nő)nevelésről írott szövegei alapján kerültek a magyarországi olvasók elé.

Az 1790-es évben több olyan röpirat is keletkezett Magyarországon, amelyek a nők művelődési jogait is érintették, ebből próbálták levezetni politikai jogaikat. A korai nővédő források között született meg Széchényi Ferenc titkárának, Bárány Péternek (1763–1829) az a munkája, amelyben a magyar anyák azt kérik, hogy hallgathassák legalább a karzatról az országgyűlési üléseket (Bárány 1790). A következő, A Magyar Asszonyok Prókátora a' Budán öszve gyűlt Rendekhez című röpiratot a dalszerző és -gyűjtő, költő és országgyűlési követ Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) szerkesztette, mintegy válaszként Bárány Péter kiáltványára, és ebben igyekezett felhívni a figyelmet a női művelődés fontosságára. (A mű a szerző nevének megjelölése nélkül, „a' Javalló" aláírással került kiadásra.) Bárányhoz hasonlóan alapvető érvként ő is a női műveltségi jogok megadása mellett a nők anyai szerepét emelte ki, nemcsak arra utalt azonban, hogy a művelt édesanya jobban neveli gyermekét, hanem az öröklés, a gyermeket a magzati életben ért hatások múlhatatlan jelentőségéről is írt, hasonlóan, mint majd később Brunszvik Teréz is. A nőtörténeti munkák a fenti mű elemzése mellett csak ritkán utalnak arra, hogy Pálóczi Horváth Ádám ugyancsak 1790-ben megírta néhány oldalas, A férjfiak felelete című munkáját is, amelyben viszont komoly kritikát is fogalmazott meg kora asszonyaival szemben, mintegy görbe tükröt tartva eléjük, hangsúlyozva például azt, hogy nem várható nemzeti szellemű és nemzeti nyelven történő nevelés a külföldi nevelőnők által felnevelt gyerekektől. Az 1790-es évek felbuzdulását követő két évtizedben megritkultak a nők jogaiért síkra szálló művek, ami nyilvánvalóan a magyar jakobinus mozgalom utáni politikai légkör, a Szent Szövetség Európájának restaurációs szellemisége miatti következmény volt (Orosz 1962). Ugyanakkor elmondható, hogy a 18–19. század fordulóján Magyarországon is megszülettek azok az első, nők tollából származó irodalmi művek és levelek is, amelyek nem csupán a női életről és érzésekről, hanem a lányok, a nők tanulási, művelődési jogairól is véleményt hordoztak. A szerzőnők sorából kiemelkedik a számos nőtörténeti elemzésben méltatott nemeskisasszony, az elméjét autodidaktika módon pallérozó Molnár Borbála (1760–1825), akinek kora költő- (és költőnő-) társaihoz írt verses levelei ismertté tették a nevét. Hász-Fehér Katalin és mások kutatásaiból tudjuk, hogy Csizi István (1718–1805), Gvadányi József (1725–1801) és a kolozsvári költőnő, Máté Jánosné Újfalvy Krisztina (1761–1818) voltak Borbála legfőbb levelezőtársai (Hász-Fehér 1996, 38–44; Pukánszky 2006, 95–97).

A nőkkel, női művelődéssel kapcsolatos gondolatok nem csupán a századforduló irodalmában, hanem a kibontakozó sajtóban is megjelentek. 1789-ben például a Mindenes Gyűjtemény című folyóirat közölte – a szerző nevének jelölése nélkül – Az Aszszonyokról című írást, amely egy korszerű nőnevelési programot vázolt fel (Fehér 1999). A lánynevelléssel kapcsolatos korabeli vitáknak egyik fő orgánuma a reformkori Magyarországon a Tudományos Gyűjtemény volt. Az elmúlt 200 évben sokszor idézett és elemzett cikkeikben Karacsné Takáts Éva és mások a lapban többek között arra mutattak rá, hogy a lánynevelés hibái és hiányosságai alapvetően a férfiak előítéletei miatt alakultak ki, és hogy a nemzet minden hibája a családi problémákból ered, azok miatt pedig a nők műveltségbeli hátramaradottsága okol-

ható. Ugyanakkor a forrásokból az is egyértelműen kiolvasható, hogy az anyai és hitvesi feladatok hangoztatása mellett Takáts Éva 1825-ös és 1826-os írásaiban – Sebestyén Gábor és az „Asszonytisztelő" álnevet használó szerző véleményével szöges ellentétben – markánsan megjelenik az a gondolat is, hogy a nőnek nem csupán az otthon lehet a működési területe (l. erről a vitáról: Schwarcz 1938, 8–9; Fehér 1995; Fábri 1999, 57–62).

A lánynevelésről és női művelődésről szóló vélemények a századelő akkoriban formálódó pedagógiai irodalmában is jelen voltak. Szilassy János (1795–1859) A nevelés tudománya című, 1827-ben megjelent munkája második kötetében arról írt, hogy a lányokat a nemükből következő szerepekre kell nevelni, azaz a háziasszony, a feleség és az anya feladataira előkészíteni. Bár elismerte, hogy minden nép körében voltak kiemelkedő asszonyok, azt is kifejtette, hogy a két nem tagjai között testi, lelki és szellemi értelemben véve is különbségek vannak, és a férfiak a nők felett állnak. Hozzá hasonlóan gondolkodott az a győri orvos, Kovács Pál (1808–1886) is, aki az első hazai, kifejezetten a lánynevelésről és a nők testi-lelki tulajdonságairól szóló orvosi, részben pedagógiai tartalmú munkát, A nevendék nőnem című könyvet írta 1833-ban. (Műve eredetileg a latin nyelven készült doktori értekezése volt, amit Karacs Teréz kérésére ültetett át magyarra.)

Az 1840-es években több magyar sajtóorgánum is helyet adott a nőnevelésről szóló véleményeknek, egyrészt a tanulmányunkban részletesebben kibontásra kerülő, az Athenæum hasábjain Hetényi János, Steinacker Gusztáv és Fáy András tollából való írásoknak, másrészt az Életképekben például Takáts Éva leánya, Karacs Teréz cikksorozatának (1845), amire aztán – részben a nézeteivel vitázva – ugyanabban a lapban Fáy András (1845) is kifejtette gondolatait.

Az intézményesült nőnevelés kibontakozása

Magyarországon az intézményesült nőnevelés ügye a 18. század második felében egyre nagyobb hangsúlyt kapott. II. Józsefnek az a rendelete, amely 1782-ben eltörölte a szerzetesrendeket, a katolikus leányiskolák életében is törést okozott. Halálát követően azonban a lánynevelés ügye – összefonódva az éledő nemzeti szellemmel – fontos oktatásügyi kérdéssé vált. Az 1790–91-es országgyűlésen már többen felvetették a lányok nevelésének a kérdését, és az 1791:LXVII. törvénycikk nyomán felállították a Közoktatási Bizottságot, melynek többek között az volt a feladata, hogy kidolgozza a modern, elkülönített, nemzeti szellemű leánynevelés alapelveit (Pukánszky 2006, 123). A tervezetet gróf Brunszvik Antal készítette el, aki – látva a hazai nőnevelő intézetek idegen szellemét és az előkelő családok leányai külföldi neveltetésének szokását – új nőnevelő intézetek felállítását javasolta, a nemzeti szellem előmozdítására, a magyar nyelv művelésére, fejlesztésére. Ebben, áttekintve a – zömmel apácarendek kezében lévő – hazai leánynevelés ügyét, azt vetette fel, hogy a leányintézetek szellemisége nincs összhangban a nemzeti neveléssel (educatio nationalis). Javaslatot tett a bizottság arra, hogy az irodalmi nevelésen kívül a lányok kézimunka- és háztartástani képzést is nyerjenek, és – miként például Kornis Gyula is hangsúlyozta – először merült fel a majd csak egy évszázad múlva megvalósuló állami leányiskolák gondolata (Kornis 1927). Ferenc

király 1794-ben válaszolt a bizottság javaslataira, és mivel fontosnak tartotta a leánynevelésre vonatkozó tervek valóra váltását, beleegyezett a tervbe vett tanítónőképző felállításába, ez azonban akkor nem jött létre.

Kiemelkedő leányiskoláik természetesen nem csak a katolikusoknak voltak. A korabeli sajtóhírek szerint például Eperjesen működött egy átgondoltan szervezett, a korszak legjobb európai lányiskoláihoz hasonló, evangélikus nőnevelő intézmény, amelyet a nyitás évétől, 1794-től haláláig, három évtizeden át folyamatosan Sennovits Mátyás (1763–1823) vezetett, aki előtte már egy évtizede tanította az evangélikus iskolában a felsőbb leányosztályokat (Fehér 1999). Az iskolában magyar és német nyelven folyt a tanítás, és az alábbi tárgyakat oktatták a 7–12 éves kor közötti leánykáknak: „vallástant, erkölcstudományt, egyetemes és magyar történelmet, számtant, »Lélekről való Tudomány«-t, földrajzot, természetrajzot, fizikát, valamint francia nyelvet, zenét, táncot, varrást és kötést valamit egyéb »Asszonyi munkák«-at", valamint egészségtant és neveléstant, és külön gondot fordítottak a növendékek testi nevelésére. A 18. század végén a leánynevelő intézetekben – ahogyan Eperjesen is – általános volt a német és francia nyelv tanítása, a kézimunka, a vallásos ismeretek. Sennovits 1801-ben Eperjesen egy olyan német nyelvű, a királynak ajánlott tervezetet is kidolgozott, amely az alsóbb társadalmi rétegek és a lányok magasabb szintű nevelését kívánta előmozdítani – ahogyan ő maga írta, az Amerikai Egyesült Államok példáját tartva szem előtt. Ebben sok más kortársához hasonlóan ő is kifejtette, hogy a nőnevelés elhanyagolt, márpedig az nagyon fontos, hiszen csak művelt édesanyák nevelhetnek boldogabb generációkat. A dolgos életre nevelést, az anyaságra és feleség szerepére történő felkészítést éppúgy fontosnak tartotta, mint az erkölcsök kiművelését és a néphez és a királyhoz való szeretet kialakítását (Orosz 1962).

Ugyanebben az időszakban a szintén evangélikus Tessedik Sámuel 1780-ban nyitott szarvasi iskolájában is tanultak lányok, akik az elméleti tárgyakhoz kapcsolódóan szintén nyertek gyakorlati képzést is, a korabeli alsófokú oktatás szintjét messze meghaladó módon. A fiúk és lányok pontos arányáról nincsenek adatok, de a kutatók több száz oda járó lányról tesznek említést a korabeli források alapján (Tóth 1980). A lányok, akikkel Tessedik első felesége, Markovitz Terézia (1752–1791), majd az annak halála után nőül vett második feleség, Lissovinyi Karolina (1760–1820) foglalkozott (Tóth 1967), nem csupán gazdálkodási ismereteket, szabást-varrást tanultak a szorgalmatossági iskolában, hanem az anyai, családi hivatásra is felkészítették őket. Más protestáns felekezetekben, például a reformátusok körében is Magyarország és Erdély több helyszínén megfigyelhető volt a korszakban a lányok neveléséről való gondoskodás, ha másként nem is, legalább a vasárnaponként történő tanításukkal. A Tiszántúli Református Egyházkerület alsófokú iskoláinak, benne a leányok iskoláztatásának korszakra vonatkozó történetét például több kutató is feldolgozta már (Mervó 1974). Debreceni adatok szerint már a 17. század utolsó éveiben voltak feljegyzések olyan „deák-asszonyok"-ról, akik maguk köré gyűjtött leánykákat tanítottak, ők azonban magántanítók lehettek, és a református egyház által szervezett lányiskoláztatás nem lehetett kielégítő, mert később a növendékeket prédikátorokra bízták. Amikor 1785-ben II. József rendelete nyomán az alföldi városban is összeírták az iskolába járók számát, az derült ki, hogy

a leányok nagyjából 40%-a volt iskolázatlan, illetve olyan, aki csak egy vagy két évet tanult valamely intézményben (Mervó 1974, 44).

A mind jobban kibontakozó korabeli sajtóban, a külföldi országokhoz hasonlóan, Magyarországon is a 19. század első felében kezdett igazán kiformálódni számos olyan (vita)téma, amelyek a későbbiekben is meghatározták a nőnevelés ügyében szót emelő szerzők gondolkodási kereteit és érvkészletét. Jóllehet, arányaiban és terjedelmében a reformkorban keletkezett forrásanyag meg sem közelíti a dualizmus kori kútfők volumenét, csírájában már szinte valamennyi, évtizedek múlva a közvéleményt és a szakembereket is foglalkoztató, hosszas vitákat eredményező téma megjelent bennük a női művelődés, a lánynevelés vonatkozásában. A reformkor újdonsága az is, hogy nem csupán a férfiak, hanem számos művelt – ma többnyire a magyar neveléstörténet kimagasló alakjának tartott – nő is megszólalt e kérdéskörrel kapcsolatosan. Kétségtelenül igaz, hogy Brunszvik Teréz, Fáy András, Karacs Ferencné, Karacs Teréz, Teleki Blanka, Leövey Klára, Széchenyi István és mások abban a korban nagyon sokat tettek azért, hogy a lánynevelléssel kapcsolatos problémák, megoldási javaslatok belekerüljenek a tudományos, a tanügyi és a köznapi diskurzusokba is. A nőkérdés, és hozzá kapcsolódóan a lánynevelés ügye Magyarországon is kétséget kizáróan felvilágosodás-kori gondolatokon nyugszik, és az 1820-as, 30-as évektől egyre fontosabbá vált. A „hosszú 19. században" összefonódott a nők jogainak megfogalmazása és kibontása a családi és nemzeti érdekeket szolgáló nevelésügy fokozatos kiterjesztésével.

Brunszvik Teréz nőneveléssel kapcsolatos elméleti és gyakorlati tevékenysége

Nőnevelési elképzeléseinek gyökerei: neveltetése, olvasmányai

Egyetérthetünk Orosz Lajos már 1961-ben megfogalmazott gondolatával, mely szerint a nőnevelés területén Brunszvik Teréz tevékenysége nem hozott olyan jelentős eredményeket, mint az óvodaszervezésben, ám mégis értékelnünk kell négy és fél évtizedes, ezen a területen tett munkáját csakúgy, mint a tőle ihletet merítő, ifjabb generáció tagjainak felkészítését erre a feladatra (Orosz 1961, 1124). Győrivánvi Sándor egy írásában azt fogalmazta meg, hogy bár széles körben ismert a grófnő óvodaszervezői munkássága, azt már „[k]evesebben tudják, hogy a kisdednevelés mellett a nőiparoktatás megindítója is ő volt. A ma népszerűvé váló gazdaszszonyképzésnek, a női szakoktatásnak is ő a kezdeményezője" (Győrivánvi 1995, 22). Mindehhez, a nők helyzetének áttekintéséhez, a nemzetépítés szempontjából az anyai és női művelődési feladatok és lehetőségek áttekintéséhez Brunszvik Teréz neveltetésében, különösen is édesapja hatásában és a grófnő olvasottságában találhatjuk meg a lendületet adó alapokat.

Brunszvik már egészen fiatal korában találkozott az emberi szabadság fogalmával: az édesapja, korompai Brunszvik Antal ugyanis, aki sokat foglalkozott elsőszülött leányával, nagy rajongója volt a felvilágosodás szabadságeszményének, Teréz emlékiratai szerint nagyra tartotta például George Washington és Benjamin Franklin szabadságküzdelmeit (Hornyák 2000, 19). Fontos nevelő ereje lehetett annak a

számtalan könyvnek is, amiket a fiatal leány elolvasott, mások mellett nagy érdeklődést mutatott az esztétikai és állambölcseleti munkák iránt, például Hobbes, Voltaire, Rousseau, Herder, Rouge, Fichte és Kant könyveit forgatta. Kedvelte továbbá a történelmi tárgyú írásokat és az önéletrajzokat, és jól ismerte a kortárs francia történelmi irodalmat. Élete során számos szépirodalmi munkát is olvasott, közöttük sok, korábbi időszakban keletkezett női írást is, például Mme de Sévigné (1626–1696) és Madelaine Scudery (1607–1701) műveit. Egészen biztosan találkozott olyan, a sajtóban megjelent írásokkal, vitákkal is, amelyek a 18–19. század fordulóján a nők tanulási és művelődési jogairól, értelmi képességeiről szóltak. Biztosan tudott arról is, hogy az arisztokrácia nőtagjai kivívták azt a jogot, hogy a pozsonyi országgyűlés ülésein jelen lehessenek a karzaton. A reformkori Magyarországon és külföldi útjai során is számos olyan élmény érte, érhette Brunszvik Terézt, hogy kijelenthetjük, nem véletlenül lett ő a saját korában a nők egyenjogúsításának, a leánynevelésnek egyik legfelkészültebb, legharcosabb és nagy hatású szószólója.

Gondolatai a nők helyzetéről és a lánynevelésről

Brunszvik Teréz nőnevelésről és a nők helyzetéről vallott gondolatai, az ehhez kapcsolódó tevékenységei a levelezéséből részben kirajzolódnak. A nőemancipációval kapcsolatosan 1820-ban fogalmazta meg a következő sorokat: „Milyen helyet foglalhatnak el a nők egy államban, ha ehhez kedvük van? Mik lehetnek a nők önállóan, akár mint hajadonok is, és mennyiben alkothatnak ilyenkor többet s általánosabbat? Milyen a nők felfogása, műveltsége országok és társadalmi osztályok szerint?" (Idézi: Orosz 1962, 1125)

Brunszvik Teréz határozottan azt gondolta, hogy a nők társadalomban elfoglalt helyzetét átgondolt, tervszerű nevelésükkel lehet és kell is javítani. Egyértelműen fontosnak tartotta a lányok nevelését az anyaság szempontjából, hangsúlyozta az arra történő felkészítésüket, annak érdekében, hogy a saját gyermekeiket megfelelő módon tudják majd nevelni. Czeke Marianne ezt így foglalta össze: „Úgy érezte és látta, hogy az ember nemesítésének már a legzsengébb korban kell megkezdődnie s a nemesítés csakis az anya, a nő nevelő hatása alatt mehet végbe. Ezért igen fontosnak tartotta a nők érzelmi, erkölcsi, értelmi és testi nevelését." (Czeke 1928, 245)

A Három magyar asszony levélváltása című, vázlatos, 1820-ban keletkezett műve az egyik korai írásos bizonyíték arról, hogy Brunszvik Teréz milyen fontosnak tartotta a nőnevelés kérdését: „…míg nagy hévvel ostorozza az önzést és az érzéki élvezetek hajhászását, valóságos retorikai páthosszal hirdeti a lélek, a szív és jellem művelésének szükségességét az emberi nem boldogsága érdekében" (Czeke 1928, 246). A forrásszöveg szerint Brunszvik Teréz különösen fontosnak tartotta, hogy háborúktól és „mindennemű erkölcsrontó hatások"-tól szenvedő korszakban a jól nevelt, művelt anyáknak kell szelídségükkel, erkölcsi értékeikkel egy jobb új nemzedéket felnevelni. Mitológiai és irodalmi női alakok (Iphigénia, Eugénia, Leonore hercegnő) példájának felelevenítésével, erkölcsfilozófiai gondolatokkal vázolta, hogy miként is képzeli el azt, hogy a nők tegyék (újra) erkölcsösebbé a világot. A levél töredékes szövegében a grófnő utalt még arra, hogy milyen fontos lenne kidolgozni egy olyan leányiskola létesítését célzó felhívást, ahol a jövő édesanyáit

nevelnék. Soraival világossá tette, hogy ez a nemzet szempontjából, a nemzetépítés céljait szem előtt tartva fontos igazán, és méltatta Magyarország történelmét, elhelyezkedését, lehetőségeit. Több évvel Széchenyi István előtt írt az emberek műveltségi szintjének emeléséről: „Ezért láthatjuk mi magyarok is, hogy aránytalanul nagy összegeket költenek nálunk a pompára, vendégeskedésre, ruhákra s hintókra (érzéki szemléletekre, a szépérzék külsőségekben nyilvánul meg), legjobb esetben pompás kertekre, birka- és lótenyésztésre. Tehát nem az ember kiművelésén kezdik a nemzetek, pedig a megnemesített emberi elme minden mást búsásan hozott volna létre…" (Brunszvik 1928a, 250). Ki kell lábalni szerinte az önzésből, a luxus hajszolásából, és az igazi értékekre kell figyelni, ez pedig nem történhet másként, mint a nevelés, különösen is a nőnevelés megerősítésével. Már akkor, 1820-ban felvetette, hogy a nevelő(nő)k képzése is fontos volna ehhez.

Az 1820-as levelezésében foglaltakhoz hasonló gondolatokat tartalmaz, de rendszerezettebben, kevésbé töredékesen megírt a Nőképzés és nőnevelés című, Brunszvik Teréz tollából ránk maradt írásmű. Ez azzal kezdődik, hogy valaki megkérte a grófnőt gondolatai kifejtésére, aki már az első sorokban nyomatékosan leírta, hogy Magyarországon sem a fiúk, sem a leányok nevelése nem megfelelő módon történik. „A mindkét nembeli ifjúság jelenlegi vezetése és nevelői irányítása általában eleitől végig helytelen, egyoldalú és hibás. A szülők s nevelők rendszerint maguk sem tudják, mit értsenek nevelésen. Azt sem gondolják át kellően, hogy miként hozzák létre azt, amit meg sem értenek. A tévedések mind sűrűbben és sűrűbben, jelentkeznek, egyik hiba követi a másikat, és ha már senki sem tud okosabbat tanácsolni, nevelőket s nevelőnőket fogadnak fel s váltogatnak sok pénzért és kevés sikerrel. Ennek aztán az a következménye, hogy a gyermek jellemes érzésvilága megromlik és talán ebben kell az annyira általános jellemhiány okát keresnünk" (Brunszvik 1928b, 251) – írta szenvedélyesen Brunszvik Teréz, és utalt arra is, hogy a házasságra lépő fiataloknak hibás és hiányos neveltetésük miatt fogalmuk sincs arról, hogy születendő gyermekeiket hogyan is neveljék. Szerinte a házasulandókat fel kellene készíteni a gyermeknevelésre, a nőket kiemelten is a gyermekvárás kilenc hónapjára, hogy egészséges gyermekeket tudjanak világra hozni. Ehhez kapcsolódóan a grófnő fontosnak vélte azt, hogy minden faluban legyen képzett bába és minden kerületben orvos. A lányok nevelésénél szerinte fontos volna végre, hogy a sok haszontalan dolog helyett fontos ismereteket kapjanak, és ebben, úgy vélte, kiemelkedő az uralkodók és az arisztokrácia tagjainak a példamutatása. Mind az országok vezetőinek, mind maguknak a szülőknek jó példával kell elöl járniuk, hiszen Brunszvik szerint a nevelésben is igaz, hogy „A példa felülről jön" (Brunszvik 1928b, 253). Egyáltalán nem volt jó véleménnyel a forrásszöveg szerint az arisztokrata családok nevelési szokásairól sem. Határozott, szinte harciasnak mondható gondolatokat fogalmazott meg a nők, az anyák társadalomban elfoglalt helyéről, a nevelés szempontjából való jelentőségéről: „…milyen istentelen s természetellenes (mindig rokonértelemű szavak) gondolat, hogy az anya, a földön történő minden dolgok anyja, masina legyen csupán? Ez a képtelenség az évszázadok durvaságával együtt el fog tűnni! Az emberek nem fogják az asszonyt mint valami ide-oda tologatható bútordarabot egymásra hagyományozni. A nevelésben sok olyan dolog van, ami általános minden rendre, minden nemre nézve (jobban

mondva: a legtöbb olyan). Sok van viszont olyan, amire csak az egyes nemeknek, országoknak, rendeknek van szükségük. Csak az önmagát önmagából kiforgató embernek juthatott osztályrészül, hogy a teremtésben a durvaságot emelje törvényerőre és a nőt, az anyát az emberek közösségéből kitaszítsa. A siralmas következményeket még most is bőven láthatjuk mindenfelé. Az emberiséget tépdelő minden bajnak ebben rejlik fő oka. Mindaddig, míg a baj gyökeréhez nem nyúlunk, minden intézkedésünk csak fölszínesen gyógyítja a bajt. Különféle gyógyítómódokat kísérelünk meg az emberi nemmel, hogy megnemesítsük és boldoggá tegyük, de az emberiség megnemesítésének természetes forrásáról, a megnemesített anyáról megfeledkezünk!" (Brunszvik 1928b, 253) Azzal kapcsolatosan is sarkos véleményt fogalmazott meg, hogy kora szokásaitól eltérően a házastársaknak kölcsönösségi alapon támogatniuk kell egymást, és a nők műveltségét amiatt is fontosnak tartotta, hogy megfelelő szellemi szinten legyenek ahhoz, hogy férjük valódi társaivá (ahogyan írta, barátaivá) váljanak. Brunszvik Teréz hitet tett egy olyan jövő mellett, ahol majd nem nyomják el a nők elméjét, hanem kiművelik, ő maga ennek kívánt az egyik legelső hazai reformkori szószólója és segítője lenni. Kora lánynevelésének tartalmát is éles kritikával illette, amikor a következőket írta: „De kérdem az orvosoktól, megengedhető-e, hogy Amerikát jobban ismerjük, mint saját házunkat és saját testünket nem olyan jól, mint az égi testeket, melyek ott fenn ragyognak. Kérdem tőlük, hogy fáradsággal feláldozott éveik és óriási tudásuk minden egyes esetben elegendő lesz-e arra, hogy meggátolják vagy elhárítsák azt a rombolást, melyet tudatlan ápolónők s anyák hanyagság vagy rosszaság, a legtöbbször tudatlanság vagy gyöngeség miatt előidéztek!?" (Brunszvik 1928b, 256) Szerinte a zongorajáték helyett (amit ő maga egyébként szeretett és kiváló szinten művelt) az igazságosságnak, a balettlépések tanulása helyett az „őszinte belső vidámságnak" kellene szentelni az időt a nevelés során. Írása végén is visszatért ahhoz, a más munkáiban is fejtegetett témához, hogy a gyermekgondozónők, nevelőnők megfelelő felkészítése mennyire fontos feladat lenne, különös tekintettel arra, hogy a gyermekek fejlődése, nevelése szempontjából a legelső évek a legfontosabbak: „Ami a gyermekkel harmadik életévéig történik, annak nyoma megmarad egész életében." (Brunszvik 1928b, 256)

Leányiskolák szervezése

A ránk maradt forrásokban nem csupán a grófnő nőnevelésről írt gondolatairól találunk adatokat, hanem iskolaszervezési próbálkozásairól és eredményeiről is. Ennek egyik fontos alapja jött létre azzal, hogy 1817-ben megszerveződött (Brunszvik Teréz fent említett, aktív közreműködésével) a budai és a pesti nőegylet. Az előbbi élén a grófnő közeli rokona, Brunszvik Józsefné állt, és a koedukált népiskolában kézimunkaiskolákat szerveztek a leányoknak, akik így napi két órában tanulhattak fonást, kötést, varrást. A pesti nőegylet pedig 1819-től szervezett olyan „szorgalomiskolát", ahol lányokat és fiúkat is különböző kézműves-mesterségekre tanítottak. Ebben az 1820-as években már hetven diák tanult, és az általuk készített termékek eladása szinte fedezte az iskola működési költségeit (Orosz 1961, 1127). Brunsz-

vik Teréz ezeket az iskolákat eleinte szívesen és buzgón látogatta, más nőegyleti tagokhoz hasonlóan, akik tulajdonképpen ellátták a felügyeletet. Később azonban meglazult a kapcsolata ezekkel a filantróp egyesületekkel, és függetlenítette magát tőlük.

Az 1820-as, fentebb említett levelében Brunszvik Teréz arról írt, hogy ő maga hat leányt nevel, közülük négyet házi szolgálatra. Ezt Martonvásáron szervezte meg, és testvére gyermekeinek a nevelése mellett végezte. Ezt vetette akkor papírra: „úgy érzem, a leányifjúság nevelése is rendkívül fontos és megszívlelésre méltó. Hiszen az ő körükből fakad minden jólét, minden áldás, mint az anya földből, a családok, a haza, az emberiség minden üdve! És valóban, csak szelid, okos, tiszta, nőies lélek tud majd világosságot s rendet sugározni az újszülöttek gyermeksége körül és csak jó alapra lehet olyan épületet építeni, mely az események viharaival s a téves irányzatok lassú romboló hatásával szembeszáll.'' (Brunszvik 1928a, 247–248) Szóba hozott az írásban egy másik, 12 újszülött leánygyermek számára létrehozott intézetet is. Bár akkor még csak a harmincas évei közepén járt, a levélben úgy említette magát, mint „igazi nagyanya, gyermekek dajkálója'' (Brunszvik 1928a, 247).

Az 1820-as években Brunszvik Teréz mindvégig gyűjtötte a támogatókat az óvodaszervezés mellett a lányiskolák létrehozásáért is. Az első, általa megszervezett, 1828-ban megnyílott krisztinavárosi óvodája, majd további, hasonló intézmények indulásához köthetően tervezte óvónőképző intézet felállítását. Ez egyértelműen mutatja, hogy ő az óvodai nevelést a kor szokásaitól eltérően elsősorban nőkre szerette volna bízni. Ezt írta: „A kisdedóvók, a nők élete és a gyermekszeretet; a gyermek élete és főleg a női érzék, a gyermekgondozás és az asszonyi lélek – ezeket csak az ész választja el egymástól, ám lényegüket tekintve egyek, mert Isten az emberi nem testi és lelki fennmaradását a gyermekek által az asszonyszívbe és -lélekbe plántálta.'' (Brunszvik 2000, 41) Zibolen Endre kutatásai szerint ugyanakkor jól látszik, hogy a Brunszvik Teréz által létesített legelső hazai óvodákban (kisgyermekiskolákban) vezetőként túlnyomórészt férfiak dolgoztak: Weldy József és felesége, Steinecker Alojzia kezdték meg 1828-ban a munkát, és 1829-ben, a következő évben érkezett Kern Máté, amikor is Weldyék Krisztinavárosba, majd Lipótvárosba mentek. A pesti, lipótvárosi óvoda tanítója 1829-től Horváth Ferenc, a vízivárosi intézményé pedig Antalfy Sámuel volt (Zibolen 1984).

Maradtak fenn adatok arról, hogy 1828. október 15-én az ő kezdeményezésére, társadalmi gyűjtésből megnyílt a Krisztinavárosi Ipariskola, ahol 7–9 éves kor közötti lánygyermekeknek az elemi iskolai oktatás mellett többféle kézműves tevékenységet (szalmakalap, papucs készítése stb.) is tanítottak (Győriványi 1995, 22). Az iskola ihletője maga Pestalozzi volt, illetve az ő elképzeléseit jól ismerő és Magyarországon terjesztő Várady Szabó János, akinek a szorgalomiskolákról 1817-ben írt tervezetét Brunszvik ismerte (Orosz 1961, 1129). Nincs adat arról, hogy ez az iskola mikor szűnt meg, a grófnő számadásaiban az 1830-as évek elején még szerepelt, megszűnését vélhetően az az intézkedés okozta, amikor Brunszvik Teréz kezéből 1832-ben nádori utasításra elvették az óvodák irányítását.

1829-ben az angol lelkész, Edward Reed útmutatásait követve, cselédiskolát szervezett leányok számára, ahol háztartási munkák elvégzésére készítették fel a növendékeket. Ezen túlmutatóan Brunszvik Teréz azt is szerette volna megalapoz-

ni, hogy azok a cselédlányok, akikre az arisztokrata szülők a gyermekeiket bízzák, legyenek jól neveltek. „A cselédiskola szervesen beleillett pedagógiai programjába. Brunszvik Teréz többször bírálta a jómódú szülőket, amiért kellő gond nélkül választják ki cselédjeiket, pedig ezekre sokszor a gyermek felügyeletét is rá kell bízniuk. A cseléd is hozzátartozik a gyermek környezetéhez, s nem mindegy az, hogy milyen hatást fejt ki a gyermekre." (Orosz 1961, 1128) Fontos megemlíteni a Győriványi által írott cikkből azt a részletet, hogy a „cseléd" szónak abban a reformkori időszakban még nem volt semmiféle negatív tartalma, és ez az elnevezés „a nyelvújítás idején a családban, háztartásban és ház körül dolgozó alkalmazottak hivatalos elnevezése volt…" (Győriványi 1995, 22) Ez a cselédiskola végül nem hosszú ideig működött, vélhetően nem váltott ki igazi érdeklődést.

Az 1840-es években Brunszvik már nem foglalkozott a népnevelés ügyével, inkább a lánynevelő és nevelőnőképző intézetek kerültek érdeklődése fókuszába. Azt a leányiskolát, melynek máig ikonikus jelentősége van a magyar nőnevelés történetében, így végül nem ő, hanem a szellemi gyermekének tekintett unokahúga, Teleki Blanka hozta létre 1846-ban Pesten. Ezt megelőzően Blanka Szózat a magyar főrendü nők nevelése ügyében címmel a Pesti Hírlapban 1845-ben már közzétett egy felhívást, abban jelezve, hogy mivel a változások élre a magyar arisztokráciának kell állni, az iskolát főrendű lányok számára kívánja megnyitni. Erre Karacs Teréz (1846) hamarosan reagált, nem tartotta jónak, hogy csak arisztokrata lányokat kíván felvenni létesítendő iskolájába Teleki Blanka. Amikor aztán 1846-ban a Honderü című lapban megjelent a felhívás a magyar nyelvű, nemzeti szellemű iskola létrehozására, már nem szerepelt az, hogy ott csak arisztokrata lányokat fogadnak.

Tervek a nevelőnőképzésről a 19. század első felében

A 19. század első felének és közepének nőneveléssel kapcsolatos hazai tervezetei között fontos teret foglalt el a nevelőnőképzés ügye, az ezzel foglalkozó intézet(ek) felállítására vonatkozó elgondolások. Ez a téma, amely akkor kétségkívül igen fontosnak tűnt, hiszen a társadalom és a pedagógia reformerei szerették volna a külföldi nevelőnők által kézben tartott magánnevelést magyarok kezébe adni, a kiszélesedő leányiskoláztatáshoz a tanerőket biztosítani, a század ötvenes, hatvanas éveitől mind jobban háttérbe szorult. Ennek több oka volt, a magánnevelés visszaszorulása mellett például a tanítónőképzés megindulása, majd előrelendülése az 1850-es évek és főként 1868 után, továbbá annak a gyakorlatnak a terjedése, hogy a leányiskolákban férfi tanárokat is alkalmaztak. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy még a dualizmus időszakában is történt a nevelőnőképzés vonatkozásában fejlesztés, tehát a lánynevelésnek ez az ága nem halt el a századvég táján sem.

Brunszvik Teréz kortársai közül a nevelőnőképzéssel, tágabban a nőneveléssel kapcsolatos, előremutató gondolkodásnak kétségkívül egyik legkiemelkedőbb alakja volt a református nemesi családból származó, széleskörűen művelt Fáy András (1786–1864), a „nemzet mindenese", aki már az 1810-es évektől több művében írt a lánynevelésről, az 1840-es évektől pedig a nőneveléssel és nevelőnőkép-

zéssel kapcsolatos tervezeteket is készített (Fábri 1987, 611–643; Szöllősi 2002). Emellett ki kell emelni még azt – miként életrajzírója, az MTA életrajzírói pályázatán egykor első díjat nyert Badics Ferenc is hangoztatta –, hogy számos szépirodalmi művében szintén hirdette neveléstani eszméit, azok némelyikét egyenesen azért írta, hogy gondolatait népszerűsítse (Badics 1890). Az 1818-ban írott Különös Testamentom című művében például az egyik szereplő, Csörgey tanácsos, a végrendeletében egy leánynevelő intézet alapításáról is rendelkezik (Fáy 1937), és Fáy Bélteky-ház című, 1832-ben megjelent kétkötetes regénye is teli van nevelési gondolatokkal, köztük a helyes leánynevelés taglalásával is (Fáy 2002). A lányok tanítását Fáy András – Brunszvik Terézhez hasonlóan – nemzeti szempontból kiemelkedő kérdésnek tartotta. Nőnevelés című meséjében például ezt írta erről: „Nemzeteknél nők ápolják az embernemesítő és boldogító kegyeleteket és anyák adják azokat magzataiknak által. Nőidet neveld tehát mindeneknek előtte, ó magyar, s alapgondoddá tedd: nőnevelőnéket készíteni elő.'' (Idézi: Badics 1890, 555)

Fáynak 1840-ben az Athenæumban jelent meg egy cikksorozata a lánynevelésről, ami aztán 1841-ben önálló különlenyomatként is kiadásra került. Ebben tulajdonképpen korábbi gondolatai részletes kifejtését találhatjuk. Ezeknek az írásainak a lényegét Fehér Katalin egyik elemzésében így összegezte: „Fáy nőideálja a hűséges, türelmes feleség, a gyermekeit példásan nevelő családanya, a háztartás vezetéséhez kiválóan értő gazdasszony, és a szelíd, illemtudó, művelt társasági hölgy, aki lelkes magyar honleány is, de aki nem ártja bele magát politikai és közéleti kérdésekbe.'' (Fehér 1996, 157) A lányiskolákat is érintő egyik írásában Fáy azt emelte ki, hogy nemzeti érzelmű, erkölcsös, tiszteletre méltó asszonyokat kell nevelni, akiket a nevelőintézetben előkészítenek női hivatásukra és társadalmi, polgári kötelességeikre is. A korszak gondolatvilágából merítve ő is fontosnak tartotta, hogy a magyarországi nők járjanak élen a nemzeti érzés, a nemzeti értékek ápolásában, és beszéljék a magyar nyelvet. Egy pesti és négy vidéki, négy éves képzési idejű leánynevelő intézet felállítását szerette volna elérni, „amelyeket államköltségen hoznának létre, és területi bizottságok, tehát társadalmi szervek irányítása alatt működnének'' (Fehér 1995, 255). Fáy a lányiskolák szervezése mellett fontosnak látta még egy állami leánynevelő intézet felállítását és a hazai nevelőnőképzés intézményesítését, hogy a közép- és felsőosztályok leányainak nevelése ne idegen nevelőnők kezén legyen. A Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban című, 1841-ben kiadott könyvében nézetei rendszerezett összefoglalását nyújtotta, amelyből szintén kiderül, hogy Fáy – Brunszvikhoz és több más kortársához hasonlóan – a lánynevelést nemzetnevelési szempontból kiemelkedő területnek vélte. A grófnőtől eltérően azonban Fáy a polgári értelemben vett, modern nőemancipációnak egyáltalán nem volt híve. Brunszvik szerint ugyanis a leendő feleségnek, édesanyának ugyanolyan szellemi nevelésben kell részesülnie, mint a férfiaknak. „Fáy könyve torzképet fest a magasabb tudományokkal foglalkozó, »túlmívelt«, »tudóskodó« nőtípusról. Brunszvik védelmére kel a nők tudományos képzésének, s tiltakozik az ellen, hogy amikor a nőnevelés reformja kerül szóba, kárhoztassuk a tudományt és a műveltséget.'' (Orosz 1961, 1131) Fáyhoz hasonló, a nők teljeskörű szellemi emancipációjától elzárkózó gondolatokat képviseltek és közöltek az Athenæum hasábjain Hetényi János (1840) és Steinacker Gusztáv (1841).

Brunszvik Teréz Nevelőnőképző-intézet szegényebb sorsú nemesek jelesb tehetségű leányai számára című, a Kisdednevelés általunk vizsgált, 1928-as 7–8., ünnepi számában harmadikként közölt írása eredetileg 1844. április 24-én a Világ című lapban jelent meg, és bár nem éri el a kétoldalnyi terjedelmet, mégis fontos forrás a nőképzéssel kapcsolatosan. Brunszvik a neve megjelölése nélkül tette közzé a nyitóoldalon Terv és felhívás egy magyar nőnevelőnőket képező nevelőintézet felállítására című írását, a Nőnevelő-képző-intézet címmel írt, bevezető szerkesztői gondolatokhoz fűzve. Neve elhallgatásáról ez olvasható a cikk elején: „Szerénysége tiltja nevét az olvasó közönséggel tudatni; ő munkái és csak azt óhajtja, tettei mutassák meg, mikint vannak még ez árva hazában egyes honleányok, kikre büszke lehet a magyar.'' (Brunszvik 1844, 253) A felhíváshoz írt bevezetés szerzője kiemelte azt a Brunszvik Teréz korábban keletkezett feljegyzéseiben már többször szereplő gondolatot, hogy mennyire fontos az előkelő származású leányok jó nevelése, a leendő édesanyák magyar nyelven, magyar szívűvé nevelése. Kifejezte reményét, hogy „az együtt ülő honatyák'', akik általában támogatják a nevelés ügyét, ezt is felkarolják, az édesapák pedig szívesen biztosítanak majd pénzt is ehhez. Az alábbi gondolatok is a szerkesztői bevezetésben olvashatók: „Míg a fensőbbkörü honpolgárok családiban magyarérzésü anyák nem létezendnek, sok, igen sok fog addig nemzeties művelődésünk haladásában hiányzani. Onnan kell és lehet várnunk leginkább előmenetét, felvirágzását sok intézkedésünknek; ott szinte, mint alant, nevelnünk kell magyarokat; 's nem vesz-é el nagy kárral minden percz, minden pillanat, mellyel e nevelésben késünk.'' (Brunszvik 1844, 253) A grófnő által írott saját gondolatok középpontjában az áll, hogy kora gyorsan fejlődő, változó világában a neveléssel lehet szilárd és állandó értékeket átadni, és itt is megfogalmazta, hogy a helyes szokások, a vallásos nevelés és a nyelvtanulás szempontjából is a legelső életévek a leginkább alkalmasak, emiatt az édesanyáknak, akik kisgyermekeikkel foglalkoznak, nagy szerepe és felelőssége van a teljes közösség, az egész társadalom szempontjából. Emiatt érvelt ebben az írásában is Brunszvik Teréz amellett, hogy magyar nevelőnőknek kell felkészíteniük a jövő édesanyáit. Az anyák szerepéről szólva idézte az általa jól és személyesen ismert svájci pedagógust, Pestalozzit is, aki szintén úgy tartotta, hogy a szebb jövő kimunkálása az édesanyák kezében nyugszik. A grófnő szerint nem lehet addig változást várni a nemzeti szellemű nevelésben, amíg a hazai előkelő családok leányai idegen szellemben, külföldi nevelőnőkkel nevelkednek. Ez részben a saját neveltetésére is jellemző volt, és Virág Irén magyar arisztokrácia neveltetését célzó kutatásai megmutatták, hogy más arisztokrata családoknál is gyakran volt ez így, példaként báró Jósika Rozália és Zsuzsanna, báró Fiáth Louise és Erzsébet, gróf Lónyay Florentina, gróf Zichy Adél, Melanie és Emilie említhetők (Virág 2010). Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzon, Brunszvik Teréz sürgette tehát egy nevelőnőképző intézet felállítását. Az intézetben folyó képzést – a csupán négy éves programot kidolgozó Fáy Andrástól eltérően – ő tíz éves időtartamúnak képzelte el, tartalmilag a következő elemekkel: „Vallás, újabb nyelvek (német, francia, angol), számvetés, földleírás, történettudomány, természettan, természethistória s legutoljára neveléstan (az) –, ösmeretek, hangászat, tánc, rajzolás, kertészet és művészet köréből, azonkívül minden női házimunkák és kézügyességek (mint: kötés, hímzés, kárpitozás, var-

rás, mindennemű ruhakészítés is ideértve) lennének a tanítás tárgyai…" (Brunszvik 1928c, 258)

Összegezve tehát Fáy András és Brunszvik Teréz nevelőnőképzésről, tágabban a nők neveléséről és művelődéséről, illetve a női jogokról szóló gondolatait, azt láthatjuk, hogy a grófnő rendszeresen radikálisabb, a nők magasabb műveltségéért, a férfiakéhoz hasonló tanulási lehetőségeiért síkra szálló véleményt fogalmazott meg, Fáy viszont „Rousseau-hoz csatlakozik, amikor azt írja, hogy a nő világi hivatása kettős: boldog legyen és boldogítson. Boldog pedig akkor lehet, ha sorsával megelégszik, teljesíti gazdasszonyi és anyai mivoltából fakadó kötelességeit, és nem feledkezik meg »polgári viszonyaiból« adódó kötelmeiről, magyarságáról, anyanyelvéről sem. […] Az igazi művelt nő Fáy András véleménye szerint tehát nem küzd a két nem közötti egyenjogúságért, és nem kíván kilépni a számára rendeltetett családi körből…" (Pukánszky 2006, 90) Jóllehet, Fáy András kapcsolatba lépett Brunszvik Terézzel, a köztük lévő együttműködés végül nem vált valóra, éppen nézeteik különbözősége miatt. 1848-ban a grófnő emlékirataiban azt írta, hogy még mindig nincs helyiség a nevelőnőképző megnyitásához, a forradalom és szabadságharc, majd az 1850-es évek aztán nem is tették lehetővé az ezzel kapcsolatos álmai beteljesítését. Abban ugyan bízott, hogy a börtönből szabadult Leövey Klára segítségével ezt majd megvalósíthatja, és néhány héttel a halála előtt, 1861-ben az Országgyűléstől várta, hogy felkarolja majd ezt az ügyet, ez azonban nem vált valóra (Orosz 1961, 1134).

Összegzés

Brunszvik Teréz elméleti és gyakorlati tevékenységei közül leginkább a kifejezetten úttörőnek mondható óvodaszervezési eredményei ismertek. Ezekhez ugyanakkor szervesen kapcsolódtak a nőnevelés fellendítésével kapcsolatos törekvései, amelyek rendszerint kevésbé állnak a vele kapcsolatos kutatások homlokterében. Ez a tanulmány ezt igyekezett orvosolni, és Brunszvik és kortársai saját írásain, illetve szakirodalmi elemzéseken keresztül rávilágítani arra, hogy a grófnő a nőtörténet szempontjából is múlhatatlan érdekeket szerzett. Egyetérthetünk Orosz Lajossal abban, hogy: „A nőnevelés tehát nem véletlenszerű járuléka Brunszvik Teréz pedagógiai programjának, hanem e program gerince és kiinduló pontja. […] Írásaiban többször hangsúlyozza, hogy tevékenységének végső célja az emberiségnek a családanyák által való megnemesítése, és az intézményes kisdedóvás ennek előkészítő eszköze." (Orosz 1961, 1125–1126)

Az igen olvasott, világlátott, fáradhatatlanul agilis, a nemzetnevelés ügyéért lelkesedő Brunszvik Teréznek a lánynevelléssel kapcsolatosan végzett munkája kevésbé tudott kiteljesedni, mint az óvodaszervezői tevékenysége. Ebben vélhetően közrejátszott az a tény, hogy a reformkor kezdeti szakaszában, az 1820-as, 30-as években a nyilvánosság inkább a férfiak által uralt, valóságos vagy virtuális terein (országgyűlés, egyesületek, sajtó stb.) kevéssé volt még fogadókészség arra az alapgondolatára, hogy a nőknek is azonos művelődési lehetőségek járnak. Írásaiból követhető, hogy sokat fejlődtek, változtak a saját gondolatai is erről a témáról,

és a hatása biztosan benne volt Teleki Blanka 1846-os pesti (Hornyák 2012) és Karacs Teréz ugyanabban az évben indított miskolci iskolájának a létrehozásában épp úgy, mint az óvónőképzés 1850-es évek végétől bekövetkezett felfutásában. Brunszvik Teréz életművének megismerése és értelmezése elengedhetetlenül fontos a magyar nőtörténet és lánynevelés-történet szempontjából, hiszen munkássága ezen a területen is iránymutató és hatástörténetét tekintve maradandó volt.

Irodalom

Badics Ferenc (1890): *Fáy András életrajza.* Budapest: MTA.

Bárány Péter (eredetileg a szerző jelölése nélkül, 1790): *A magyar Anyáknak az Ország-Gyűlésére egybe gyütt ország Nagyai', s magyar atyák' elejébe terjesztett alázatos kéressek.* Pest.

Brunszvik Teréz (1844): Terv és felhívás egy magyar nőnevelőnőket képező nevelőintézet felállítására. In: Nőnevelő-képző-intézet. *Világ*, 33. sz., április 24. 253.

Brunszvik Teréz (1926): Félszázad életemből. In: Czeke Marianne – H. Révész Margit: *Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai.* Ford. Petrich Béla. Budapest: A „Kisdednevelés" kiadása. 39–108.

Brunszvik Teréz (1828a.): Három magyar asszony levélváltása (1820). *Kisdednevelés*, 53(7–8), 247–251.

Brunszvik Teréz (1828b): Nőképzés és nőnevelés. Ford. Petrich Béla. *Kisdednevelés*, 53(7–8), 251–257.

Brunszvik Teréz (1828c): Nevelőnőképző-intézet szegényebb sorsú nemesek jelesb tehetségű leányai számára. *Kisdednevelés*, 53(7–8), 257–258.

Brunszvik Teréz (2000): Versek, cikkek, levelek, naplóidézetek. Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Alapítvány hírlevelének melléklete, *Őrláng füzetek* 39.

Czeke Marianne – H. Révész Margit (1926): Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai. Ford. Petrich Béla. Budapest: *A „Kisdednevelés" kiadása*. https://mtda.hu/books/czeke_marianne_grof_brunsvik_terez_elet_es_jellemrajza.pdf (Letöltés: 2025.07.21.)

Czeke Marianne (1928): Gróf Brunszvik Teréz iratairól. *Kisdednevelés*, 53(7–8), 245–258.

Czeke Marianne (szerk., 1938), *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései* I. k. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

Czeke Marianne (1938): Brunszvik Teréz grófnő naplóiról és iratairól. In: *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései* I. k. Budapest: Magyar Történelmi Társulat. XI-CCCCL.

Fábri Anna (1987): Hagyomány és újítás. Fáy András vendégváró házai. In: Uő: *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 611–643.

Fábri Anna (szerk., 1999): *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Budapest: Kortárs Kiadó.

Fáy András (1840–1841): Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhéjba szorítva s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra. *Athenæum*, 1840. II. 12–17. sz. és Pest, 1841. I–IV. (télhó 17.) 1–142.

Fáy András (1841): *Nőnevelés és nőnevelő intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek, főbb polgárok és tisztes karuak lyánkáira*. Pest: Trattner Károly betűivel.

Fáy András (1845): Terv-vázlata egy nőnevelésről. *Életképek*, II. 549–555, 581–586, 613–618, 645–648.

Fáy András (1937): Különös testamentom. In: Baránszky-Jób László: *A magyar szépprózа története szemelvényekben*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. A tanítás problémái sorozat, 18. sz. Szerk.: Vajthó László. http://mek.oszk.hu/01300/01387/html/ (Letöltés: 2025.07.21.)

Fáy András (2002): A Bélteky-ház. Sajtó alá rendezte: Horváth Zsuzsa, a jegyzeteket és az utószót írta: T. Erdélyi Ilona, a szöveg gondozásában közreműködött: Nógrádi Cecília. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. *Kötelező ritkaságok I.* Sorozatszerkesztő: Kiczenko Judit.

Fehér Katalin (1995): Reformkori sajtóviták a nők művelődének kérdéseiről. *Magyar Könyvszemle*, 111(3), 247–263. https://epa.oszk.hu/00000/00021/00362/pdf/MKSZ_EPA00021_1995_111_03_247-263.pdf (Letöltés: 2025.07.21.)

Fehér Katalin (1996): *„Neveljünk polgárokat!" Nyilvánosság és nevelés a reformkorban*. Budapest: OPKM.

Fehér Katalin (1999): Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. *Magyar Könyvszemle*, 115(2), 231–241. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00021/0005-171.html

Günoszebesz (Asszonytisztelő, 1826): Szózat Napkeletről a magyar férfiúi és asszonyi Nem viszonyaik eránt. *Tudományos Gyűjtemény*, XI. 65–77.

Győriványi Sándor (1995): Brunszvik Teréz és a nőnevelés. *Szakoktatás*, 45(2), 22–23.

Hász-Fehér Katalin (1996): Molnár Borbála levelező társasága. *Irodalomismeret*, 1-2. 38–44.

Hetényi János (1840): A nőnem emancipatiója a kereszténység által. *Athenaeum*, 26, 406.

Horánszky Nándor, ifj. (1961): Brunszvik Teréz élete és működése a bibliográfia tükrében. *Magyar Pedagógia*, 61(3), 331–335.

Hornyák Mária (1996): A Brunszvik Teréz-kutatás eredményei. In: Hornyák Mária (szerk.): *„Nőttön nő tiszta fénye". Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére*. Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, 99–118.

Hornyák Mária (szerk., 2000): *Brunszvik Teréz: Versek, cikkek, levelek, naplóidézetek*. Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány.

Hornyák Mária (2012): Brunszvik Teréz „szellemi gyermeke": Teleki Blanka (1806–1862). Martonvásár: A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány lapjának mellékletei. *Őrláng füzetek 13.*

Kacskovics Lajos (1865): Emlékbeszéd gr. Brunsvick M[ária] T[erézia] felett. 1–2. *Pesti Napló*, május 21. 16. évf., 2–3., és május 23. 2–3.

Karacs Teréz (1845): Néhány szó a nőnevelésről. *Életképek*, II. 549–555, 581–586, 613–618, 645–648.

Karacs Teréz (A cikk Tót István álnév alatt jelent meg, 1846.): Teréz: Viszhang a magyar főrendű nők neveltetése ügyében emelt „Szózatra". *Honderű*, január 21–24.

Kazinczy Ferenc (1979): Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferenc Művei I.: *Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok*. Vál. Szauder Mária. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Kéri Katalin (2008): Thérèse Brunsvick (1775–1861) In: Houssaye, Jean (dir.): *Femmes pédagogues*. Tome 1. De L'antiquité au XIXe siècle. Paris: Éd. Fabert, 281–307.

Kéri Katalin (2018): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Pécs: Kronosz Kiadó.

Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. 1–2. k. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Kovács Pál (1833): *A nevendék nőnem*. Pest.

Mervó Zoltánné (1974): A leányok iskolai oktatása Debrecenben a polgári forradalom előtt. In: *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* I. Debrecen: HBML, 27–57.

Orosz Lajos (1961): Brunszvik Teréz és a magyar nőnevelés. *Pedagógiai Szemle*, 11(12), 1124–1134. https://adt.arcanum.com/hu/view/PedagogiaiSzemle_1961_2/?pg=570&layout=s (Letöltés: 2025.07.21.)

Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Pálóczi Horváth Ádám (A' Javalló, 1790): *A magyar asszonyok prókátora*. Pest.

Pálóczi Horváth Ádám (1790): *A férjfiak felelete*. Pest.

Pukánszky Béla (2022): Teréz Brunszvik (1775–1861) and Blanka Teleki (1806–1862): The Pioneers of Women's Education in Nineteenth-Century Hungary. In: Réka M. Cristian – Kérchy Anna (eds.): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education*. T. I. Budapest: Akadémiai Kiadó. 21–35.

Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei: Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Rapos József (1868): *Brunswick Teréz grófhölgynek a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve; vagyis a közalapnevelés-ügy multja és jelene hazánkban*. Pest: Kunosi és Réthy Ny.

Schwarcz Etel (1938): *Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon*. Debrecen: A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szemináriuma és Pszichológiai Intézete, 8–9.

Sebestyén Gábor (1826): Mennyből jött kirekesztő privilégium. *Tudományos Gyűjtemény*, II. 124–126.

Somogyvári Lajos (2009): Narratívum(ok) Brunszvik Teréz életéről és munkásságáról. *Iskolakultúra*, 19(3–4), 101–109. https://real.mtak.hu/58121/1/6_EPA00011_iskolakultura_2009-3-42.pdf (Letöltés: 2025.07.21.)

Steinacker Gusztáv (1841): Nőnevelés és nőnevelő intézetek Egy-két szó Fáy András hasontárgyú értekezésére. *Athenaeum*, 1, 81–87.

Szilassy János (1827): *A nevelés tudománya* I–II. Pest.

Szöllősi Erzsébet (2002): A nőnevelés reformere: Fáy András. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (szerk.): *Párhuzamok a XIX. és XX. század pedagógiai törekvéseiben: Fáy András, Mester János, Becker Vendel munkássága*. Gyula: APC.

Takáts Éva (1825): Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, XI. 62–77.

Takáts Éva (1826): Barátnémhoz írt második levelem ismét Nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, IX. 73–96.

Teleki Blanka (1845): *Szózat a magyar főrendü nők nevelése ügyében*. Pesti Hírlap, december 9. 587.

Teleki Blanka (1846): Nyilatkozat nőnevelési intézetről. *Honderű*, 1. 461–462.

Tóth Lajos (1967): Tessedik Sámuel feleségének kisegítő pedagógiai tevékenysége. In: *Neveléstudományi Közlemények*. Szarvas: Óvónőképző Intézet.

Tóth Lajos (1980): *Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Vág Ottó – Orosz Lajos – Zibolen Endre (1962): *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Virág Irén (2010): Nőnevelés – arisztokrata tradíciók. *Iskolakultúra*, 3, 58–73.

Zibolen Endre (1984): Brunszvik Teréz kisgyermekiskolái. In: Bilibok Péterné – Sebestyén Istvánné – Zibolen Endre: *Első óvodáink életéből*. Budapest: Tankönyvkiadó, 19–31.